

Dokuz Eylül Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi
Cilt: 2 Sayı: 3 2013

ESKİ KIRGIZLAR

O. C. OSMONOV
Çev. Vefa KURBAN *

Çin tarihçisi Sima Tsyang (M.Ö.145-86) “Şı-Tszi” (Tarih Risalesi, M.Ö 1.yy) çalışmasında milattan önce 201 yılında Hun hükümdarı Mete Han’ın kuzey ve kuzey batı komşularının topraklarını fethetmek için harekât düzenlediğini yazmaktadır. O, bu harekâtı sırasında bazı bağımsız kabileleri ‘Gyangunlar veya Tszyangunlar, Dinlinler, Sinliler ve Kyuşeleri (Kıpçak) kendisine tabi kılmıştır. Bilim adamlarının ispatladıkları gibi Çinliler eski Kırgızlar’ı, Gyangunlar veya Syangunlar (Gegun, Tsıgu, Kıgu, Cıgu) olarak adlandırmışlardır. Bu bilgiler Kırgız etnoniminin kullanımına dair ilk bilgiler olup tarih ilmi ve Kırgızistan tarihi açısından çok büyük önem arz etmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Kırgızların uzun zaman önce, 3.yüzyılda kendilerine ait teşekküllerinin olduğu söylenebilir. Böylece, Kırgız etnonimi Türk kökenli halklar arasında en kadim etnonimdir. Türkmen, Özbek, Kazak, Uygur ve Başkurt gibi Türk etnonimleri de çok geç tarihlerde ortaya çıkmıştır. Tszyangunlar, Çinliler’in Kırgızlar’a verdiği addır. Bu kelime “Demir Halk” olarak tercüme edilmektedir. Çin tarih risalelerinde Kırgızlar’ın yaşadıkları toplumda bakır, demir ve altın yer almaktadır. Kırgızlar, özellikle meteorit (Gök taşı, Yıldız taşı) demirine ilgi göstermişlerdi. Nitekim bu maddeden çok sağlam silahlar yapılmaktaydı. Çin tarih kaynaklarına göre, Kırgızlar bu silahların hazırlandığı maddenin nasıl işlendiğini bir sır olarak saklamışlardır. Gök demiri “Tszyaşia” dır. (Tszyaşia Zelyazo – “o” harfi hayret etmek, hayrete düşmek anlamındadır.) Buna dayanarak, Çinliler Kırgızları “Tszyangunlar” yani demir halk olarak adlandırmışlardır.

Türkmenler Kangılı boyuna aittirler. Etnik anlamda Türkmen kelimesi 8.yy’dan itibaren kullanılmaya başlamıştır. Bazı araştırmacılara göre, Türkmen etnonimi Turuk, Türk etnonimine aittir. Bilindiği üzere, Türkmen Oğuzlar 9-11.yy’dan itibaren bugünkü Türkmenistan ve civar bölgelere büyük topluluklar halinde göç etmişlerdir.

---

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı. vefa.kurban@deu.edu.tr

Özbekler bağımsız bir halk olarak; Karahanlılar 10. yy-13.yy başları ve Timurlular 14.yy ikinci yarısı-15.yy sonu dönemlerinde teşekkül bulmuşlardır. 15-16. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin doğu bölgelerinde yaşayan göçebe kabileler Özbek Han'ın şerefine kendilerini Özbek olarak adlandırmışlardır. Göçebe Özbekler, Şeybani Han ordusunun çekirdeğini oluşturmuştur. Şeybani Han, Timur torunlarının hâkimiyetine el koymuştur.

Kazakların ataları ise Kıpçaklar'dır. Rus ülkesinde Kıpçaklar'ı 'Polovets' olarak adlandırmışlardır. Kıpçaklar saçlarını yulaf renginde boyattıkları için, Ruslar tarafından böyle adlandırılmışlardır. Şüphesiz ki, Polovetsler'in kazak etnik kimliğine nasıl dönüştüğünü anlamak zor olacaktır. Fakat burada dikkate alınması gereken bir husus Kazaklar'ın genetik olarak kökenlerinin Moğol boylarından, özellikle Kareiyler'den gelmesidir.

Kırgız etnonimi ile ilgili tartışmalar uzun yıllardır bilim çevrelerinde devam etmektedir. Bununla birlikte, bu terimin deşifre olmasının anahtarı Türk dili içersinde yatmaktadır. Burada dikkate alınması gereken bir husus da etnonimin anlamının yorumlanmasındaki halk dili ve bilimsel dilin birbirinden farklılık göstermesindedir.

Halkın hafızasında tarihi olaylar ve değerlendirmeler tarihi folklorculuğun, masalların, namelerin içeriğinde yer almakta kendine özgü bir şekilde yansımaktadır. Halkın "Kırgız" kelimesini açıklama çabalarını daha çok efsanelerde görmekteyiz. Halk efsanelerine göre, Kırgız kırk+kız yani, kırk kızın torunları şeklinde açıklanmaktadır. Başka açıklamalarda ise kırk+oğuz yani kır oğuzları anlamında yorumlanmaktadır. Kırgız etnoniminin 16.yy çalışmalarında, bu şekilde halk yorumuyla açıklandığı görülmektedir. 16.yy Yuan Şi (Yuan Hanedanının Tarihi) risalesinde Kırgızlar, kırk Çin kızının ve kuzey bölgedeki Us halkının oluşturduğu birliğin torunları olarak tanımlanmaktadırlar. Seyfettin Ahsikent'in aktardığı efsaneye göre, Sultan Sencer Doğu Fergane'ye saldırdığında (12.yy) kırk "Üzgen Oğuzu" Hocend'e (kuzey Tacikistan) kaçmış ve orada iskân etmişlerdir. Ve böylece onlardan da Kırgızlar türemişlerdir. Başka bir efsaneye göre, kırk kız Fergane dağlarında otuz gençle karşılaşmış ve böylece Kırgız boyu ortaya çıkmıştır. Kırgız halkı içersindeki aşiret ve boylar kendi adlarını da değişik şekillerde yorumlamışlar. Mesela, Kırgız boyu olan Bugulara göre, onların soyu güzel bir geyikten gelmektedir. Bağış boyuna göre onların kökeni siyah geyikten, Sarı Bağış boyuna göre, ormanlar sahibi olan sarı geyikten gelmektedir. Kendi kökenlerinin beyaz parstan geldiğini söyleyenler de vardı. Bu efsaneler kökenimizin totemik algılamaları ve bu algılamaların sonraki kuşaklara aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Kırgızların menşesine dair çok kıymetli kaynaklar Kırgız Sözlü Şecereleri – Sanjirleri'dir. Bu

kaynaklara göre, Türklerin mitolojik olarak atası kurttur. Onun 4 oğlu olmuş, büyük oğlu Nodulu-Şat eski Türk hanedanı Aşen'in kurucusudur. Diğer oğlu Afu ve Gan nehirleri arasındaki bölgeyi Tsyigu (Kırgız) Bölgesi'ni yönetmiştir. Ünlü tarihçi Türk dili halkların tarihi alanında önemli bilim adamlarından biri olan Hive Hanı, Muhammed Ebül Gazi Batır Han (1603-1664) Eski Türklerin Şeceresi adlı çalışmasında Kırgızlar'ın Oğuz Han'ın torunları olduğundan bahseder, farklı bir deyişle, Kırgızların eski Türkler'in ataları olduğunu vurgular.

Moğol boyu olan Duglatlar'ın tarihçisi Mirza Muhammed Haydar'ın (16.yy) "Tarih-i Raşidi" ve Seyfettin Ahsikent'in (16.yy) "Mecmuat-Tevarih" eserinde, ayrıca Hudayar Han'ın 19.yy da yazılmış olan "Neseb-Name" olarak bilinen çalışmasında eski Kırgızların soylarına dair bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler Kırgızların jeneolojik kökenlerine dair öykülere dayanmaktadır. (Tüm bu çalışmalar, Kırgızistan Cumhuriyet'i Milli Bilimler Akademisi el yazması bölümlerinde korunmaktadır).

Bu kaynaklarda Âdem Peygamber'den Nuh Peygamber'e kadar olan dönem belirtilmemiştir. Öykülerde Büyük Tufan sonrası doğmuş olan Nuh Peygamber'in oğulları (Ham, Sam, Yafes) tarihinden Oğuz Han'a kadar olan dönemden bahsedilmektedir. Oğuz Han Türk Ata'nın soyundandır. Oğuz Han'ın büyük hanımından 6 çocuğu vardır: Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Kök Han, Dağ Han, Deniz Han. Bunlarında her birinin 4 çocuğu vardır. Dağ Han'ın oğulları Kırgız Han, Salır İmar, Aleyuntali'dir. Bunun dışında Oğuz Han'ın küçük hanımından da oğulları ve kızları vardır. "Neseb-Name"de "Kırgız Hanedanının Şeceresi" bölümünde Kırgızların eski vatanının Ankamuran, Salamkar sahilinde yerleştiğinden bahsedilmektedir. Burada Cengiz Han ve Kırgızlar'ın aynı soydan, geldiği yani Oğuz Han'ın torunu ve Dağ Han'ın oğlundan geldiğinden bahsedilmektedir. "Nuh Peygamber'den Kırgız Han'a kadarki dönem" başlıklı bölümde şu satırlar yer almaktadır.

"Nuh Peygamber aleyhisselam'dan oğlu Yafes aleyhisselam, ondan Türk Han, daha sonra İlçi Han, ondan Deloku Han, ondan Kuyuk Han, ondan Alança Han, ondan Moğol Han, ondan Oğuz Han, ondan Dağ Han ve ondan Kırgız Han gelmektedir.

Kırgız Etnoniminin Menşesine Dair Bilimsel Hipotezler

Bilim adamları Kırgız kelimesini parçalarına ayırarak lengüistik ve onomastik yöntemlerle araştırarak çok değişik yorumlarda bulunmaktadır. Bunlardan bazılarında örnekler verebiliriz.

1. Kırk + yus, kırk jüs (Kırk yüz). V.Radlov
2. Kırk + er, (Kırk kişi). Ahmet Togan
3. Kırk + kız, (Siyah saçlı halk). D.Aytmuradov
4. Kırk+ guu, (Kırklar). K. Petrov
5. Kırk + oğuz, (Kırk oğuzlar daha doğrusu güney veya batı oğuzlar). N. Baskakov
6. Kırgın-kırgıt-kırgız, (Açık yüzlü mavi gözlü halk). A.Kononov
7. Kırğız- kırıl kız, (Yenilmez istikrarlı). A.Omurkulov
8. Kırkuğuz, (Kırk uğuz, Uğuz hanın Torunları). Manas Destanının (Jaisan versiyonu)
9. Kırkgıc- Kırğız,(Savaşçı, akımcı). Akay Kine

Bilim adamlarının çoğunluğu Yenisey Kırğızları'nın dış görünüşlerini temel alarak Kırğız etnoniminin eski bir Türk kelimesi olan kırk-kırmızı ve "İz" (boy aşiret) kelimesinde türediğini ve tam olarak kırmızı başlı(yüzlü veya saçlı)halk olarak tanımaktadırlar. Etnonimin incelenmesi sırasında bilim adamları "gız", "guz", "gar", "gaz", "ar", "aş", "as" (Oğuz, Gagaoğuz, Uygur, Bulgar, Çuvaş) vs. bileşenlerin, değişik Türk dilli halkların adlarındaki benzerlik üzerinde durmaktadırlar. Yenisey nehrinden Ural'a kadar geniş bir arazide yaşamış olan Orta Çağ dönemi göçebelere "Kırğız" adının geniş bir şekilde yayılması onların bu adın "Türkî" adı gibi eskiden "cesur ve savaşçı" insanlar anlamına geldiği üzerinde düşünmek gerekiyor. Bu yüzden göçebe aşiretlerin birçoğunun kendilerini "Kırğız" olarak adlandırmaları doğaldır.

Bir zamanlar tüm Asya'da yaşamış olan göçebeler Kırğız olarak adlandırılmıştır. Orta Çağda yaşamış olan şair Nizami "İskender-name" adlı eserinde, ondan çok daha sonra büyük Rus şairi A.S.Puşkin "Yüzbaşının Kızı" adlı eserinde Ural nehrinden doğuya doğru tüm halkları Kırğız olarak adlandırmıştır. Büyük Rus tarihçisi N.M Karamzin "Rus devletinin tarihi" adlı eserinde aşağıdakileri yazmaktadır.

İskitler değişik adlarla adlandırılmışlardır. Kırğızlar ve ya karmıklar gibi yaşamışlardır. Özgürlüklerini her şeyden çok severlerdi. Daha sonra Karamzin Peçenekler ile ilgili şunları yazmaktadır. Göçebe yaşayan, hayvancılıkla uğraşan bugünkü Kalmık veya Kırğızlara benzer bir halktır. Onlar Ruslara Asya atları, koyunlar ve öküzler satarlar. Karamzin 16.yy Alman diplomatlarından Herbertshtain'in Tatarlarla ilgili yazısını şu şekilde aktarmaktadır. Onların şekillerinden gerçek Moğolları, bugünkü Kalmık ve Kırğızları görmekteyiz.

Bu gelenekler Batı Avrupa yazarları tarafından da geniş bir şekilde kullanılmıştır. Böylece Kırğız etnonimi bağımsız bir soy veya boy ittifakı olarak ortaya çıkmış ve daha sonra Avrupalılar tarafından Orta Asya'nın birçok halkı için kullanılmıştır.

Kırgızların Eski Vatanı

Yazılı eski tarih kaynaklarında M.Ö 3.yy'dan itibaren Kırgızların soyuna dair çok değişik görüşler vardır.

Sım Tszyan'ın çalışmasında Kırgızlardan bahsedilmektedir ve onların yerleşim yerleri hakkında bilgi verilmemektedir. Bazılarına göre, Kırgızların vatanı Yenisey, bazılarına göre bugünkü Kuzeybatı Moğolistan'daki Hırkız Nur (Kırgız gölü) bölgesidir. Sonuncu tez uzun yıllar en çok kabul gören tezdır. Han Şu (Han Hanedanının Tarihi) risalesinden eski Çin tarihçisi Ban Gu (M.S 1.yüzyıl) şöyle yazmaktadır: “Hun hükümdarının karargâhı Kırgızlardan doğuda yedi yüz Li (1li=500m) mesafededir”. Bu verilere dayanarak arkeoloji uzmanı olan Prof. Y.Gudyakov, Sinoloji uzmanı L.A. Borovkova ve günümüzdeki Kırgız tarihçileri onların vatanını M.Ö 1.yy'da Doğu Tenir Too (Tenir Dağ- bugünkü Manas Kara Şaar (Doğu Türkistan'daki) ayrıca Borov-Horo Kuzey dağlık bölgesidir. Kırgızların eski komşuları Hun, Usun, Dinlin gibi Türk halkları, ayrıca Doğu Türkistan'ın Hint-Avrupa grubuna ait halklardır (Yuenşiler veya Toharlar).

Kırgızların atalarının iskân yerleri verimli ve zengin topraklara sahipti. Burada göçebeler hayvancılık çiftçilik ve zanaat (marangoz, derici, demirci, iplikçi vs.) ayrıca av ürünleri, savaş sanatı ve diğer faaliyetlerle uğraşmışlardır. M.Ö 1.yy ortalarında Hun hükümdarı Cici kendi ordusunu savaşçı Kırgızlar sayesinde daha da iyileştirdi ve bugünkü Yenisey Minosin Bölgesinde yaşayan hakları kendilerine tabii etti. O dönemde Kırgızların çekirdek toplumu yeni vatanlarına iskân ettiler. Hunlar Yenisey'de çok kalmadılar ve bugünkü Talas vadisine saldırdılar. M.Ö. 36 yılında Çinliler Hunları yendiler. Cici esir alındı ve idam edildi. Böylece, Kırgızların yeni vatanı olan Yenisey'e göç etmelerini bir kısım bilim adamı Hunların politikasıyla ilişkilendirirken, bir kısmı da neden ve zaman bazen de değişik tezler öne sürmekteydi.

Rus şarkiyatçısı N.Aristov'un yazdığına göre, değişik tarihi etnografik ve diğer veriler eski dönemlerden 18.yy'a dek Yenisey'de aynı isim, aynı dil, dış görünüş ve gelenekleriyle Tiyan-Şan Kırgızlarına benzeyen halkların olması şunu ispatlamaktadır: Bir zamanlar Yenisey'de ve Tiyan-Şan'da Kırgızlar yaşamıştır ve daha sonradan M.Ö 3.yy da iki yere parçalanmışlardır. Bunlardan bir kısmı 18.yy'e dek Yenisey'de yaşarken diğer kısmı da güneyde Batı Tiyan-Şan'da kalmışlar ve Çinliler tarafından Us'un olarak adlandırılmışlar. Yani, N.Aristov'a göre, Yenisey ve Tiyan-Şan Kırgızları aynı halktır. Onlar Yenisey'de

Tiyan-Şan'a kadar olan alanda yaşamışlardır. N.Aristov'un bu tezi dikkate alınması gereken ciddi bir tezdır.

Eski Kırgızların Hun İmparatorluğu Tarafından Mağlup Edilmesi

Hun İmparatoru Mete'nin Kırgızları ne zaman egemenliği altına aldığını söylemek ve o dönemde onların herhangi bir devlet olup olmadığını söylemek çok zordur. Hatta böyle bir devleti varlığı söz konusu olmasa ve Kırgızların M.Ö 3. yy.da Hun devletinin egemenliği altına girdiğini kabul etmiş olsak bile, şu tezi hiç tereddüt etmeden ileri sürebiliriz: onların gelişimi ilk göçebe uygarlığı devletinin doğrudan ve aktif etkisi altında gelişmiştir.

Hun İmparatorluğunun egemenliği altında değişik birkaç eski Türk halkının kültür, gelenek ve örflerinin karşılıklı şekilde kaynaştığı ve yeni bir dil alanının meydana geldiği söylenebilir. Kırgızlar Hunlardan siyasi deneyim ve askeri yönetim tecrübesini kazanmışlardır. Ortaçağ'da Kırgızlar eski gelenek icabı 3 gruba ayrılıyordu : “Sağ” ve “sol” kanat ve “içkilik”. Hunların siyasi egemenliği altına girmiş olan Kırgızlar Çin İmparatorluğuna karşı Hunlar tarafında savaşa katılmışlardır. Bu husus şöyle bir ihtimalin çok dikkatle incelenmesini gerektirmektedir: Hunların Merkezi Asya'daki döneminde Kırgızların tarihi kahramanlık destanlarının ortaya çıktığı söylenebilir.

Kırgızlar M.Ö 1.Yüzyılın İlk Yarısında

M.Ö. 99 yılında Tszuydiheu'nun Hükümdarlığı döneminde Çin orduları Hunlara saldırdı. Fakat bu savaşta yenildiler. Ünlü Çin savaş komutanı Li Li esir alındı. O, Hunlara hizmet etmeye razı oldu. Nitekim Çin'de onu idam cezası bekliyordu. Tszuydiheu kızını Li Li ile evlendirdi ve ona Batı kolunun Cjuki Bey unvanını vererek Yenisey Kırgızlarının yaşadığı bölgeye yönetici olarak atadı. Li Li'nin Hun eşinden olan çocukları büyük Kırgız devletinin temelini attılar. Onlar 840 yılında Uygur Kağanlığını yendiler. Kırgızların bu hâkimiyeti Cengiz Han saldırılarına kadar devam etti.

M.Ö. 90 yılında Li Li'nin komutasındaki Kırgız birlikleri güçlü Hun birliklerinin katılımıyla Hingan yakınındaki Yanjan Dağlarında Çin Ordularıyla savaşa girdiler. Hunlar tarafından Kırgızların yanı sıra Dinlin ve Tufanlar da savaşmışlardır. Bu müttefik birlikler Han İmparatorluğu ordusunu yendiler. Çin yayılcılığına karşı yapılmış olan bu özgürlük savaşı ünlü Kırgız kahramanlık destanı olan “Manas” destanında da geçmektedir. Burada Çin kökenli Almanbet'in Kırgızlara ve Türklere samimi bir şekilde hizmet ettiğinden bahsedilmektedir. Bu motiflerle Li Li ile ilgili gerçek tarihi olaylar arasında ilginç bir benzerlik vardır. Kırgızlar milat öncesi 60'lı yıllara kadar Hunların çok güvenilir tebaası

olarak bilinmektedir. Hun hükümdarı Kırgızların yönetimi için bölge yöneticisi atardı. M.Ö. 71 yılında Us'un Dinlin ve Uhuanlıların Hunlara karşı isyanı sırasında Kırgızlar Hunların yanında yer almışlardır. Bunun dışında Hun devlet sisteminin organik bir bileşimi olarak Kırgızlar onların politikalarını her bir şekilde uyguluyorlardı.

İlk Bağımsız Kırgız Devleti

Kırgızlar, Hun devletinin merkezi hâkimiyetinin zayıflaması ve siyasi dağınıklık sürecinden yararlanarak M.Ö. 56 yılında özgürlüklerini ve siyasi bağımsızlıklarını ilan ettiler. Onların hâkimiyeti Doğu Tenir - Too dağın kuzey kısmında - Boro-Horo Dağlarıyla Dzsiotin Elisun Çölü arasındaki alanda geçerliydi.

Bu dönemden itibaren kaynaklarda ilk kez Kırgız krallığından bahsedilmektedir. Eski Çin tarihçisi Ban Gu Kırgız boylarının ittifakını “ho”- “krallık” olarak adlandırmıştır. Küçük Kırgız hükümdarlığının bulunduğu alanın coğrafi özelliği onlara birkaç yıl içinde Hunların etki alanından uzak kalmalarına ve Kırgız devletinin meydana gelmesine olanak sunmuştur. Sadece M.Ö. 49 yılında kuzey Hunlarının hükümdarı Cici bugünkü Manas şehri civarındaki Utszı Krallığını, daha sonra Kırgız krallığını ve kuzey komsularını, yani Dinlinleri yendi. Cici birkaç yıl Kırgız topraklarında kaldıktan sonra batıya doğru harekât etti ve burada Kangün Krallığıyla bir barış antlaşması yaptı. Bazı araştırmacılara göre, M.Ö. 48 -42 yıllarında ayrı ayrı Kırgız birlikleri bu savaflara katılmış ve Talas vadisine kadar gelmişlerdir.

M.Ö. I -V. yy'da Kırgızlar

Bu dönemde Kırgızlar Tenir -Too Dağ bölgesinde iskân etmişlerdir. Çin Tarihçilerine göre, Kırgızlar Türk kavimlerinden olan Tele(telesler) ile komşuydu. Akdağ yakınındaki kuzey Yansin (Kara Şaar)'da yaşıyorlardı. Dinlin ve Hunların bir kısmı ise Kırgızlar tarafından asimile edilmişlerdir. 5.yyda Kırgızlar Teles gibi Kuzey Çin'den saldıran Juan Juanlara (yani Avarlar) karşı savaşmışlardır. Fakat sonunda yenilmişlerdir. Kırgızların Türk kabilelerinden olan Aşenlerle etnik yakınlığına ilişkin Çin kaynaklarında yer alan efsanelere göre, Kırgızlar tüm Türklerin mitolojik anasından Kurt, Pars, Meral ve diğer kutsal Kırgız totemlerinden türemişlerdir. Diğer Türkler gibi Kırgızlarda Göktanrı – Tengri, ayrıca yer Su, Çoban Yıldızı, Ay ve Ateşe İbadet etmişlerdir. Böylece uzun tarihi gelişim döneminde Kırgızlar sadece Orta Asya'nın Türk topluluklarıyla doğal kaynaşma sürecinde yetinmemiş, kendileri de diğer Türk olmayan hakları asimile etmişlerdir.

“Süyün Tarihine İlişkin Belgeler”, Sayı: II 1973 y. Doğu yazarları Kırgızlarla ilgili. Hazırlayan ve Yorumlayan O.Karayeva, Bişkek 1994

“Us’un ordusunun sayıca çok olduğunu görünce ve gönderdiği elçi geri gelmeyince Cici Us’a saldırdı. Cici bunun ardından ordularını batıya gönderdi, Tszyangun’u yendi, kuzeyde ise Dinlinlileri teslim olmaya mecbur etti. Cici böylece 3 topluluk üzerinde hâkimiyet kurdu. O Us’lar üzerine defalarca ordular göndermiş ve defalarca galip gelmiştir. Hükümdar karargâhından 7000 li mesafede ve Cieşi hükümdarlığının kuzeyine 5000 li mesafede yer almıştır. Orada Cici hayatta kaldı.”

N.Y.Bicurin “Eski Çağlarda Orta Asya’da Yaşamış Haklara İlişkin Bilgiler Mecmuası” birinci cilt. Moskova-Leningrad 1950

“Hakyanslar- Hakaslar(Kırgızlar) Hakas Gyangun’ların eski devletidir. O Hami’den batıda Haraşar’dan kuzeye Akdağlar boyunca yerleşmiştir. Bu devletin başka bir ismi de Gyuyvu ve Gyegu’dur. Ahalisi Dinlinlerle karışmışlardır. Hakas hükümdarlığı bir zamanlar batı sınırındaydı. Çin komutanı Li Li’yi yenerek Batı Çuki hükümdarlığını tesis ettiler. Diğer Çin hükümdarını Dinlinlerin hükümdarı olarak atadılar. Sonunda hükümdar Cici Gyangu’nu yenerek burayı hâkimiyeti altına aldı: doğu hükümdarlığı ortasında 7000’li Batıda Çeşi’den 5000 li batıda. Buna göre de bu ülkenin hükümdarları olarak yanlışlıkla Hagas yerine Gyuyvu ve Gyegusi de adlandırmışlardır.

Büyük Türk Kağanlığı

I.binyılının ikinci yarısında güney Sibiryâ, Kazakistan Orta ve Merkezi Asya’da erken feodalite döneminde Türk devletleri meydana geldi. Bu dönem bu yüzden “Eski Türk Dönemi” olarak adlandırılabilir (VI-XII. yy).

VI. yy’ın ortalarında Merkezi Asya’da ilk Türk devleti kuruldu. Bu devlet, yani Türk Kağanlığı Kırgızistan tarihi için de büyük önem taşımaktadır. Bu devlet yaklaşık 200 sene (552-745) devam etmiştir. Türk “Turkut” (Çin transkripsiyon Tutsızı) etnonimleri ilk defa 546 yılında Çin yazılı kaynaklarında geçmektedir. Sogdlar, Persler ve Bizanslılar bozkırın yeni fatihlerini bu adla adlandırıyorlardı. Runik metinlerde bu adın anlamı “kuvvetli”, “dayanıklı” “eğilmez” olarak geçmektedir. Diğer taraftan, bu terim etnik olmaktan öte sosyal anlam içeren bir terimdir. Nitekim başlangıçta bu ad altında sadece askeri aristokrasi tanımlanmıştır. Zamanla bu ad sadece askeri aristokrasi değil, onun egemenliği altında olan halkı da kapsama içine almıştır. Türk boyları IV-V. yy.da Hunların içinde meydana gelmiştir. Onlar Asena’dan (Dişi Kurt) türediklerine inanıyorlardı. Asena kelimesi İran etimolojisinde koyu lacivert anlamına gelmektedir. V.yy ortalarında Türkler Juan Juanların (Avar) Kağanlığının egemenliği altındaydılar. Avarlar o dönemde Merkezi Asya’nın tümüne egemendiler. Başlıca iskân yerleri Altaylardı. Burada Türkler zengin madenler bularak demir üretiyorlardı. Bu madenlerin miktarı o kadar fazlaydı ki, onlar Juan Juanlara vergi ödüyorlardı. Bununla

birlikte Türklerin önderleri olan Asan-Şad Tuu ve Bumin Kağan kendilerinde bulunan doğal zenginlikleri verimli bir şekilde kullanarak bağımsızlıklarına kavuşmaya çalışıyorlardı. İmalathanelerde silah demir zırhlar, atlar için zırh üretiyorlardı. Çok iyi eğitilmiş ve silahlanmış düzenli ordu kurarak Türkler 100 seneden fazla tüm Altın kabilelerini egemenlikleri altına aldılar. 546 yılında Bumin sayıca çok olan ve Cungarya'da yaşayan Tele (Tegreg) halkını yenerek topraklarını işgal etti. Bu sayede Türkler Juan Juanlara vergi vermeyi durdurdular. Ayrıca Merkezi Asya bölgesinde egemenlik yarışına girdiler. Juan Juanlarla çatışmak için sebep arayan Bumin Juan Kağanı Anahuan'dan (520-552) kızını kendisine vermesini istedi. Kendi kudret ve hâkimiyetine güvenen Kağan gülerak aşığlayıcı bir tarzda Bumin'in talebini geri cevirdi. Bundan iyi savaş nedeni olamazdı. 552'de Türkler Juan Juanlara saldırdılar ve onları yenilgiye uğrattılar. Anahuan çaresiz kalarak intihar etti. Galip gelmiş olan Bumin Juan Juanların en üst unvanını aldı: İlig Kağan (Büyük Kağan). Böylece, Merkezi Asya'da Büyük Türk Kağanlığı (552-653) ortaya çıktı. Kağanın karargâhı Orhan nehri üzerinde (Kuzey Moğolistan) yerleşmiştir. O dönemden itibaren burası yeni devletin idari ve siyasi merkezine dönüştü. Asenalar (Aşena) büyük Türk hanedanının kurucusu olan Bumin Kağan 553'de vefat etti. Göçebe geleneklerine uygun olarak hâkimiyet İstemi Kağan'a geçti. İstemi Kağan Bumin hayattayken Dokuz Oklar kabilesinin topraklarını - Yediçay vadisinde merkezi batı Tenir-Toğ bölgesine (Tegri dağa) kadar olan alanı fethetmiştir. Bu gelişmeden sonra İstemi Kağan Dokuz Oklar Kağanı adını almıştır. Ama gerçekte ise ülkenin sadece batı kısmını yönetiyordu. Bumin kabilesinden olanlar ve devletin doğu bölgesini yönetenler formalite icabı Kağanın hâkimiyeti altındaydı. Fakat dış politikada serbestiler ve kendi çıkarları doğrultusunda politika izliyorlardı. Şöyle ki, İlik Kağan Muhan 553-572 Güney Sibiry ve Kuzey Çin'in fethi ile uğraşırken Dokuz Oklar Kağanı İstemi Orta Asya'nın verimli topraklarını ve Kazakistan bozkırlarını işgal etmek istiyordu. Aynı dönemde Orta Asya'da Eftalitler egemendiler. 5.yy ikinci yarısından başlayarak Eftalitlere İranlılar da vergi ödemeye başladılar. Bu yüzden İran yöneticileri İstemi Kağan'la sıkı ilişki kurarak Eftalitlerden kurtulmayı düşünüyorlardı. 555 yılında onlar kendi aralarında ittifak kurdular. İran Şahı Husrev Anişirvan (531-579) İstemi Kağan'ın kızıyla evlendi. Müttefikler Eftalitlerle savaş hazırlığına başladılar. Arka cephenin güvenliğini sağlamak için devamlı düşmanlık yaptıkları Varhonitler (yalancı Avarlar)a saldırdılar. Varhonitler Aral Denizi sahillerinde göçebe halinde yaşıyorlardı. Sonunda onları Volga nehrinin diğer sahiline sıkıştırdılar. 563-567 yıllarında batıdan İran, kuzeyden ise Türk atlıları Eftalitlere saldırdılar. Eftalitler yenilgiye uğradılar ve toprakları Amuderya nehri sınır olmakla galipler arasında paylaştırıldı. Orta Asya toprakları haricinde Dokuz Oklar Kağanı İstemi, Eftalitlerin hükümdarı unvanını

da aldı. Kağanın geçici başkenti Tenir-Toğ oldu. Bu şehrin coğrafi konumu ticaretin gelişmesi ve diğer ülkelere kervan ve elçiler göndermesi açısından çok elverişliydi.

Eftalitlerin mağlup edilmesi üzerine Türk - İran ilişkileri gerginleşti. Bir damat olarak Şah Husrev Anuşirvan konumu itibariyle Kağan'dan aşağıda durmalı ve ona tabi olmalıydı. Fakat buna karşı geldi. Bunun dışında İstemi Kağan daha önceleri İran'ın Eftalitelere ödediği verginin Türklerin hazinesine ödenmesini istiyordu. İran bu şartları kabul etmedi. Şah ve Kağan arasındaki siyasi çatışmanın diğer nedenleri de vardı. Bunlar ekonomik çıkarlara dayalı nedenlerdir: örneğin büyük ipek yolunda ticaret üzerinde denetim, ayrıca bu ticaretten büyük gelir elde etmek.

Çatışmanın kısa sürede durdurulması gerekiyordu. Türkler İran'a bir biri ardınca iki elçi gönderdiler. Husrev Anuşirvan elçilerin taleplerini yanıtsız bıraktı. İkinci elçinin İran'da ölümü ilişkileri daha da kötüleştirdi. İranlılara göre elçinin ölümü aşırı sıcak iklimden olmuştur. Fakat bu iddialar İstemi Kağanı tatmin etmedi ve eski müttefikler arasında ilişkilerde nihai kırılmalar meydana geldi. İran Batı Türklere karşı savaş hazırlıklarına başladı. İran'ın yenilgisini Sogd tacirleri de istiyorlardı. Sogd Çarı Maniah İstemi Kağan'a eskiden düşman olan Bizans'la bir ittifak kurmasını önerdi. Tenir-Toğ gelen Maniah Türk elçilerine başkanlık ederek uzak seyahate çıktı. İran'a girmeden Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Kafkaslardan geçerek 568 yılında Konstantinopol'e vardılar. İkinci Justinian elçileri saygı ile karşıladı. Müttefikliğe razı olduğunun bir göstergesi olarak Bizans elçileri de komutan Zemarh Başkanlığında Kağanlığa seyahat ettiler. Bizans elçileri Maniah'ın gitti yolu takip ederek Talas ve Çuy vadisine vardılar. Buralar o zamanlar Sogdların topraklarıydı. Buradan Zemarh'ı Ak dağ ve Tenir-Toğ Dağları arasında yerleşmiş olan Kağan karargâhına getirdiler.

Karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalandıktan sonra İran'a saldırdılar. Bundan sonraki olaylarla ilgili gelişmelerde tarihi kaynaklarda birbirine zıt bilgiler yer almaktadır. Türkler Curcan Eyaletini ele geçirdiler. Fakat bu eylem Bizans tarafından desteklenmedi. Bunun dışında Husrev Şah iki cephede savaşmaktan korkarak bir an önce İstemi ile barış istedi. 571 tarihli barış antlaşması gereğince İran daha önce Eftalitelere ödediği vergiyi Kağana ödemeye razı oldu. İpek ticareti ile ilgili sorun da çözülmüş oldu. Türklerle barış antlaşması imzalayan İran, Bizans ve Mezopotamya'yı ağır yenilgiye uğratma fırsatı kazandı. Konstantinopol'ün birkaç defa Türklerle ittifak kurma girişimleri herhangi bir sonuç vermedi. 576 yılında Türk hükümdarı Turksanf yeteri kadar güç toplayarak Karadeniz sahilleri boyunca Bizans'a saldırdı ve Boğaza hâkim oldu 570 yılında Türkler Kırım'a saldırdılar ve

Hersones'i kuşatma altına aldılar. Böylece, merkezi önceden olduğu gibi Tenir-Tog'da yerleşmiş olan Türk Kağanlığı Avrasya'nın kudretli devletine dönüştü. İsteminin önderliğinde dış politikada çok önemli gelişmeler elde edilmişti. Fakat bu başarılar daha sonra devam ettirilemedi. 575'de halklar ve komutanlar arasında saygınlığı olan İstemi öldü. Kağanlık içinde hâkimiyeti sahiplenmek için iç savaşlar patlak verdi. Taspar Kağanın 572-581 ölümünden sonra hâkimiyet dört kardeş arasında paylaşıldı. Oysa Taspar Kağan sert yönetimi sayesinde birçok beylikten oluşan bu devleti bölünmekten korumuştur. Kardeşler arasındaki taht kavgası, diğer 3 kardeşin ölmesiyle sona erdi. 587 yılında İstemi'nin tahtına Darduboke Kağan oturdu. Buna rağmen yine Kağan unvanı uğruna savaşlar devam etmiştir. İç savaşlar Türk Kağanlığını iyice zayıflattı. Dış politikada pozisyon değiştirmesine neden oldu. Bu dönemde parçalanmış olan ve Türklere vergi ödeyen Çin Su hanedanının yönetiminde (581-618) birleşebildi. İran 588'de Herat yakınındaki savaşta Türkleri ağır yenilgiye uğrattı. 590 yılında Bizans Boğazları Türklerden geri aldı. 603 yılında Dordu Boke Kağan'ın ölmesiyle Türk devleti iki kağanlığa ayrıldı: Batı ve Doğu. Kırgızistan tarihinin bundan sonraki dönemi batı Türk tarihi ile ilişkilidir.

Batı Türk Kağanlığı (603-704)

Halkların ve boyların Avrasya Türk devletinde birbiriyle kaynaşmaları Kırgızistan nüfusunun Türkleşmesine sebep oldu. Yerel halk gelmeler tarafından asimile edildi. Onların dış görünüşünde Moğol çizgileri oluşmaya başladı. Sogd dilinde konuşan (İran dil grubu) halkın dilinde Türk ifadeleri daha fazla yer almaya başladı. 7. yy'da Batı Türk Kağanlığı Dokuz Oklar olarak biliniyordu. Asena (Aşin) Türk Kağanlığından olan yöneticiler resmi olarak Cabgu Kağan veya Dokuz Oklar halkının Kağanı unvanı taşıyordu. Devletin adı ve hükümdarların resmi unvanları ülkede Dokuz Oklar halkının egemen olduğunu göstermektedir. Nitekim bu halk Merkezi Asya'dan gelme Türkler değildi. Halk iki büyük kısımdan oluşuyordu. Nurşibi Konfederasyonuna 5 kabile dâhildi. Bunlar Sırderya sahilinden Çuy Nehrine kadar uzayan arazide yaşıyorlardı. Diğer 5 kabile Dulu adı altında bir araya gelerek Çuy nehrinden Altay'a kadarki arazide yaşıyordu. Batı Türk Kağanlığı'na Doğu Türkistan, Orta Asya'nın verimli toprakları, Aral'ın geniş bozkırı ve Kuzey Kafkasya dâhildi. Devletin önce siyasi merkezi Minbulak (Talas Vadisi) idi. 618 yılından itibaren ise Suyap kenti merkez oldu. (Akbeşin Şehrinin Harabeleri, bugünkü Tokmak yakınlarında bulunmaktadır.)

Ton Cabgu Kağan (618-630) iktidara geldikten sonra Batı Türk Kağanlığı'nda boylar arası savaşlar son buldu. O dönemde yaşayanların yaptığı değerlendirmeye bakıldığında Ton Cabgu Kağan'ın yetenekli bir politikacı ve askeri komutan olduğu anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre, yetenekli politikacı ve cesur askerdi. Hâkimiyetine güvenen Ton Cabgu Kağan İran karşıtı politika yürütüyordu. Birkaç defa Tohristanı İran'dan almış, Afganistan'a ve Hindistan'ın kuzeyine hâkim olmuştur. Bizans İmparatoru İrakli ile ittifak anlaşması sayesinde İran'ın Kafkaslardaki bölgelerine saldırmış, Derbent, Tiflis ve Partav'ı ele geçirmiştir. Ton Cabgu Kağan muhtemel sonuçlarını anlasa da çok önemli idari ve politik reformlar gerçekleştirmiştir. Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki göçebe aristokrasinin yerleşik feodalitenin haklarını eşitlemiştir. Onun döneminde eyalet valileri görevleri ihdas edilmiştir. "Tutuk" olarak adlanan bu yetkililer bölgesel yönetici olup vergi topluyorlardı. Fakat bu reformlar sonuna kadar gerçekleştirilemedi. Ton Cabgu Kağan bir bozkır feodali tarafından haince öldürüldü. Bu olay Aşin hanedanının Dokuz Oklar halkı ve Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın kabileleri arasındaki saygınlığını iyice yaraladı. Ton Kağan'ın çabaları ile oluşturulmuş olan hâkimiyet yavaş yavaş dağılmaya başladı. Yine kabileler arasında hâkimiyet uğruna savaşlar çıktı. Birbirinin ardınca hükümdarlar değişti. Dokuz Oklar halkının kabile reisleri İşbara Elteriş Şir Kağanı (634-639) reformlar yapmaya ve Dulu ve Nuşubi kabilelerine özerklik ve bağımsızlık vererek konfederasyona geri dönmelerini istediler. Kabileler arasındaki ayrışmalar ve çatışmalar dış tehditlere rağmen daha da derinleşti. 7.yy sonunda Çin'de İmparator Thaizun Tan Hanedanı (618-907) kuvvetlendi. O dış politikada saldırgan bir tutum izliyordu. Şöyle ki hâkim hanedan çok eskiden beri büyük İpekyolu'nda egemen olma planlarını işleyip hazırlamıştır. 630 yılında Tokuz Oğuz göçebe boyları ile ittifaka giren Çin ordusu Doğu Türk Kağanlığı'na saldırarak onu hâkimiyeti altına aldı. Türk önderler arasındaki çatışma ortamından yararlanan Taitzun Turfan vadesinde yerleşik Goaçan devletini ele geçirmek amacıyla onların ordularını kullanabildi. Devletin çok elverişli coğrafi konumda bulunması onun Doğu Türkistan Kağanlığına düzenli saldırılar yapmasına fırsat sunuyordu. Uzun yıllar Batı Türkleri Doğu Türkistan halkları ile düşman saldırılarına karşı koyabildi. Her defasında taraflardan biri kazanıyordu. Sonunda 656 yılında Çin komutanı Sudiinfan İli nehri civarındaki savaşta İşbar Kağan'ın ordularını yendi. Türk birlikleri Çuy vadisine geri çekildiler. Fakat düşman orduları sonuna kadar ilerlediler. İşbar Kağan tamimiyle yenilgiye uğradı ve esir alındı, 2 yıl sonra da idam edildi. Tenir-Tog'un işgal edilmiş olan topraklarını yönetmek imparator için neredeyse başaramadığı bir şeydi. Bu yüzden Dokuz Oklar halkının başına Aşin hanedanının batı kolundan birini oturttu. Fakat kukla

yönetici halkın desteğinden ve saygısından yoksundu. Her geçen yıl Kağanlık eski kudretini kaybetmeye devam ediyordu. 704 yılında Kulan şehrinde Türgeşler sonuncu 23. Aşın Kağanını öldürdüler. Böylece Batı Türk Kağanlığı dönemi kapandı.

Türgeş Kağanlığı (704-766)

Değişik olaylar Tenir-Tog ve Yediçay halklarının gelişimini engelleyemedi. 8. yy başında Batı Türk Kağanlığı'nın harabeleri üzerinde Türgeş devleti yükseldi. Türgeşler Dokuz Oklar halkından Dulu kabilesi ile ittifaka girdi ve İli ve Çuy nehirleri arasındaki vadide iskân ettiler. Türgeşler iki boya ayrılıyorlardı: Sarı Türgeşler ve Kara Türgeşler. Bunların yöneticileri bir biriyle sürekli kavga halindeydi. Hâkim hanedanın kurucusu Uç-elig Kağan (704-706) oldu. Üç-Elig Kağan Sarı Türgeşlerdendi. Suyap şehrindeydi. Sırderya nehrinin orta akârında yukarı Yırtış nehrine kadar olan araziler Türgeşlerin egemenliği altına girmişlerdi. Kağan topraklarını 20 bölgeye ayırdı. Her bir bölge gerektiğinde 7000 asker verecekti. Türgeşlerin hâkimiyeti Doğu Türkistan'a da yayıldı. Üç Elig Kağanın ölümünden sonra Sakal Kağan (706-711) döneminde devletin durumu çok kötüydü. Ülkeyi Tan İmparatorluğu'nun silahlı kuvvetleri tehdit ediyordu. Batıda Türkler kendi Kağanlığını yeniden kalkındırmak için harekete geçebilirlerdi. Güneybatıda Arap işgali tehdidi vardı. Bağımsızlığını korumak için Sakal Kağan olağanüstü caba gösteriyordu. 709 yılında Doğu Türkistan'ın Çin denetimi altında bulunan Ansi eyaletine saldırdı ve Çin ordusunu ağır yenilgiye uğratarak bölge hükümdarını cezalandırdı. Daha sonra Türgeşler silahlı güçlerini Orta Asya'ya yönelttiler. Burada Sogdlarla birlikte Buhara civarında Arap Emiri, Kuteyb İbni Müslim'in ordularını kuşattı. Kuteyb müttefikler arasındaki görüş ayrılıklarından yararlanarak bu durumdan çıkabildi. Fakat Türgeşler için esas tehlike önce olduğu gibi, yine de Doğu Türk Kağanlığı'ndan gelmekteydi. Bu devlet Kapağan Kağanın (691-716) döneminde eski kudretini yeniden canlandırabildi. Türk komutanlar Kağanın oluşturduğu büyük ve güçlü orduya güvenerek Bumin Kağan ve İstemi Kağan dönemindeki sınırları yeniden çizmeye kalkıştılar. Bu planların gerçekleşmesi önündeki en büyük engel 710 yılında kurulmuş olan güçlü koalisyon idi. Bu koalisyona Çin Tan İmparatorluğu, Kırgız Kağanlığı ve Tenir-Tog'daki Türgeş Kağanlığı dâhildi. Türklere karşı oluşturulmuş olan bu koalisyon Barsbeg'in aktif diplomatik faaliyeti sonucunda ortaya çıkmıştır. Müttefikler 711 yılında Doğu Türklere karşı saldırı planlamışlardı. Fakat Kapan Kağan olayları yöneterek hileli bir manevra yaptı, Tan İmparatoru ile anlaşma yaparak Çin'i koalisyondan çıkardı ve tarafsız duruma getirdi. Daha sonra Doğu Türkleri sert kış koşullarına rağmen Sayan nehrini geçerek Yenisey Kırgızlarına saldırdılar ve onları yendiler. Değişen durumda hızlı hareket eden Kapağan

Altay'ın gizli yollarıyla ordusunu Yırtış Nehrinin diğer sahiline gönderdi. Bolucu yakınında Türkler Türgeşlerin kalabalık ordusunu hezimete uğrattı. Sakal Kağan esir alındı ve asıldı. Türgeş hâkimiyeti geçici olarak İkinci Doğu Türk Kağanlığına verildi. 712 yılında Kapağan orduları 720 binlik Çin ordusunu Mançurya'da yenilgiye uğrattılar. Bu zafer Türklerin askeri kuvvetinin zirve noktasıydı. 726 yılında Kapağan öldürüldü. Onun yerine yeğeni Bilge Kağan oturdu (726-734). 20 yıllık iktidarı döneminde Bilge Kağan Yenisey sahillerinden Orta Asya'ya kadar uzayan alanda düzenli askeri seferlerde bulundu. Çin'in etkisiyle Bilge Kağan büyük bir mabet yaptırdı. Önünde yabancı elçilerin büstleri dikildi.

Bu dönemde artık Türgeşler bağımsızlardı. Hükümdarları Kara Türgeşlerden Çabişçorsuluk (716-738) idi. Yeni Kağan başarılı bir diplomattı. 717 yılında Çin'e seyahat etti ve burada çok iyi karşılandı. Daha sonra da Sulug kendisine tehdit oluşturan hükümdar aileleriyle başarılı evlilikler yaptı. Aşin Hanedanının batı kolundan bir kızla evlendi. İkinci karısı Bilge Kağan'ın kızıydı. Üçüncü ise Tibet hükümdarının kızıydı. Kızlarından birisini Bilge Kağan'ın oğlu ile evlendirdi. Doğudaki diplomatik başarılar Türgeşlerin Batıya doğru askeri seferlerini hızlandırdı. Bağdat halifesinin Horasan valisi Türklerin Türgeşleri yenmesinden faydalanarak, bazı bölgeleri işgal etti (Sogd, Harezmi, Toharistan'ın bir kısmı). Çabişçorsuluk Kağan 720 yılından başlayarak Araplara karşı birkaç sefer düzenledi. Savaşlar sırasında Araplara karşı bir koalisyon düzenlendi. Koalisyona Fergane, Çaç (Taşkent vadisi) Türgeş Kağanlığı dâhildi. Sogd halkının Araplara karşı sık sık ayaklanmaları koalisyonun başarılarını daha da arttırdı. Birkaç defa yenilgiye uğramış olan Araplar Sogd'dan geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat yenilgiyi kabullenmeyerek, "**gazavat**" ettiler (kâfirlere karşı kutsal savaş). 729 yılında Arap orduları Amuderya civarında toplanarak Buhara'ya saldırdılar. Sogd Kralı Gurek de kendi ordusuyla onlara katıldı. Çabişçorsuluk Kağan'ın önderliğinde Türgeş, Fergane ve Çaç birleşik kuvvetleri işgallere karşı koydular. Savaş sırasında Sogd orduları beklenmedik bir şekilde Kağan tarafına geçtiler. Orta Asya taraftarlarının desteği ile müttefiklerin çabasıyla uzun süren kuşatma sonrasında Araplar şehirden çıkarıldılar. İşgal edilmiş olan topraklarda Araplar kendi dinlerini zor kullanarak yayıyorlardı. Çabişçorsuluk İslam'ı kabul etmeyi önerdi. Fakat Türgeşler bunu kabul etmediler. Başarısızlığa uğramış olan Bağdat Halifesi Orta Asya'ya yeni bir vali atadı ve güçlü askeri destek sağladı. İlk başlarda vali başarılar sergilerken 721 yılında büyük bir yenilgiye uğradı. Bundan sonra 734-735 yılına kadar Araplar Sogd'u işgal etmeye kalkışmadılar. 734 yılında ünlü Arap komutanı Haris İbni Sürec Emevilerin yönetiminden hoşnut olmadığı için Orta Asya devletleri koalisyonuna katıldı. Bunun dışında Haris önemli bir siyasi adım attı. O Çabişçorsuluk

Kağan'dan sığınma hakkı istedi. Kağan Halis'e kendine bağımlı bir yetkili olarak Farab kentinden vergi toplamak hakkı tanıdı. Haris İbni Sürec Huddal hükümdarı (Güney Tacikistan) ve Toharistan Karluklarıyla bir araya gelerek Araplara saldırdıysa da yenildi. Huddal halkının Haris'e yardım ettiği gerekçesiyle Araplar onları cezalandırmak için üzerlerine ordu gönderdi. Huddallılar Kağandan yardım istediler. Çabuşarsulug'un önderliğinde Türgeşler Çuy vadisinden yola çıkarak 17 gün sonra Huddal'a vardılar. Gergin geçen savaşta Türgeşler Arapları yendiler. Araplar Horasan'a doğru geri çekildiler. Mağlup edilmiş ve dağıtılmış olan Arap birliklerinin artık çok büyük tehlike arz etmediklerini düşünen Kağan 737 yılında onları takip ederek yeniden saldırdı. Fakat Araplar hızlı bir şekilde toparlanarak Türgeşleri ağır yenilgiye uğrattılar. Esir düşmekten zor kurtulan Kağan ordusunun kalıntılarıyla birlikte Çuy vadisine geri döndü. Türgeş aristokrasisi bu olaydan dolayı Sulug Kağanı suçladı. Tüm bu olaylar Sulug Kağanın hayatına mal oldu. Kağan felç geçirdi ve 738 yılında öldü. Kağanın ölümüyle Sarı Türgeşler ve Kara Türgeşler arasında taht kavgası ortaya çıktı ve bu kavga devleti iyice zayıflattı. Rakipler bu durumdan hızlıca yararlandılar. 8.yüzyılın ortalarında Kağanlık Karluklar devleti tarafından işgal edildi.

Karluk Devleti

Türgeş Kağanlığından sonra Karluk devleti ortaya çıktı. "Karluk Budun" (Karluk halkı) veya üç Karluk olarak bilinen bu eski Türk göçebe ittifakının sınırları Moğol Altayın'dan Balhaş gölüne kadar, ayrıca Tarbagatay dağlarında güneye ve kuzeye kadar uzuyordu. Karluklar uzun süre Yenisey Kırgızlarıyla sıkı ilişkiler içinde bulunmuşlardı. Karluk Birliği 3 büyük Türk kabilesinden oluşuyordu: Bulak, Çigil ve Taşlık. Kaynaklara göre, başlangıçta Karluk Birliği ülkesi ve siyasi bütünlüğü açısından çok dağınıktı. Karlukların bir kısmı 6.yy'ın ikinci yarısında ve 7. yüzyılda Toharistan'ın bazı bölgelerini hâkimiyetleri altında bulunduruyorlardı. Onların yöneticileri Cabgu unvanı taşıyorlardı. Önce Batı Türklerinin daha sonra Türgeş kağanlarının yönetimindeydi. Toharistan Karlukları Arap işgallerine karşı önemli rol almışlardı. Karlukların diğer bir kısmı Doğuda Moğol bozkırında yerleşmişlerdir. Tarbagatay Karlukları güçlü orduya sahiptiler. Doğu ve Batı Türk Kağanları arasındaki topraklarda bulunmaları onların güçlerini bir anlamda dengede tutuyordu. Nitekim bazen doğu bazen de batının işgalinde oluyordu. Bu hareketli ve mağlup edilmez halkla ilgili kaynakların verdiği bilgiye göre, 8.yy ilk çeyreğinde 3 kez Doğu Türk Kağanı'na karşı ayaklandıkları bilinmektedir. Karluklar ikinci Türk Kağanlığı'nın düşüşüne neden olmuş, büyük siyasi olayların içerisinde aktif rol almışlardır. 744 yılında Basmlı, Uygur ve Karluk

birleşik güçleri ikinci Türk Kağanlığı'nı yenilgiye uğrattılar. Yeni bozkır devleti meydana çıktı: Eletmiş Bilge Kağan önderliğinde Uygur Kağanlığı.

Uygur kelimesi eski Türkçede “organize” anlamında kullanılmaktaydı. Bu etnik toplulukta 19 kabile birliği yer almaktaydı. Bunlar arasında Yağlakar boyu başlıca rol oynuyordu. Doğu Türklerini yendikten sonra “Tokuz Oğuz” kabilleri ile kudretli bir ittifak tesis eden Uygurlar kendi hâkimiyetlerini Altay'dan Mançurya'ya kadar genişlettiler. Karlukların önderi Cabgu unvanı alarak önceki müttefiklerin hâkimiyeti altına girdi. Bu durum bağımsızlık isteyen Karlukların itirazına neden oldu ve yeni çatışmalar meydana getirdi. 746 yılında Uygurlar tarafından sıkıştırılan Karluklar Yediçay'a göç etmek zorunda kaldılar. Burada siyasi durum çok zordu. Türgeş Kağanlığı aristokrasisi arasındaki çatışmalar hâkimiyeti fiilen felç etmişti. Tan Hanedanlığının Doğu Türkistan'daki yerel yöneticileri bu durumdan faydalandılar. 748 yılında Çin ordusu Çuy vadisine saldırdı, Suyap şehrine saldırarak bu şehri yıktı. Bir yıl sonra Çaça (Taşkent) hâkimi tutuklanarak asıldı. Karluklar Çinlilere bu durumda yardım ediyorlardı. Bölgede kendi çıkarlarını gözeten Araplar Orta Asya devletlerine müdahale eden düşman devletlerin burada hâkimiyet kurmalarına sessiz kalamazdı. Araplar Ziyat İbni Salih'in komutanlığında Çinlilere karşı savaş başlattılar. Arapların geldiğini haber alan Çinli komutan Gau Sanji Suyap'tan yüz binlik orduyla Çinlileri karşılamaya gitti. 751 yılı Temmuz ayında Talas vadisindeki Atlah şehrinde iki ordu karşılaştı. 4 gün boyunca ordular onları ayıran nehrin kıyısına geçerek savaşı başlatmadılar. Beşinci gün Karlukların süvari birlikleri Çinlilere arkadan saldırdılar. Bu durumda Araplar harekete geçtiler. İki taraftan sıkışan Çin ordusu dayanamadı ve Talas nehrinin dar vadilerinin birisine sığındılar. Orta Çağ tarihçilerinden İbn Esir'in yazdığına göre, Atlah'da Çinliler büyük hezimete uğramışlardır. 50 bin Çinli öldürülmüş, 20 bin Çinli esir alınmıştır. Bu zafer Türk halkları için önemli bir zaferdir: Çinliler Orta Asya sınırlarının dışına atılmıştır. Bu yenilgi sonrası 1000 yıl boyunca Çin orduları Orta Asya sınırlarına yaklaşamadılar. Çinlilerin yenilmesi ve Arap Türk ordularının zaferi bölgede İslam'ın yayılması için ortam oluşturdu. Yediçay ve Yenisey Kırgızlarının Karluklarla siyasi birliği ve onların Arap Hilafetiyle karşılıklı ilişkileri konusunda ilgili V.Barthold ve A.Bernigsch'in eserlerinde bilgi verilmektedir. Çin ordularının yenilgiye uğratılmasında önemli rol oynamış olan Karluklar Yediçay'daki konumlarını güçlendirdiler. Fakat Karluk liderlerine siyasi üstünlük sağlamak için mücadele etmek zorunda kaldılar. Karluklara göre, Bozkır alanına sahip olma planlarının gerçekleştirilmesi önündeki en büyük engel Uygur Kağanlığıydı. 751 yılında Karluklar Uygur karşıtı bir koalisyon oluşturmayı başardılar. Bu koalisyona Karlukların yanı sıra Türkler,

Kırgızlar ve Cig kabileleri dâhildi. Fakat müttefikler ortak bir eylem planı yapamadılar. Koalisyonun niyetinden haberdar olan Bilge Kağan olağanüstü bir askeri strateji geliştirdi: Düşmanların niyetlerini anlayarak onları tek tek yendi. Karluklar kırk sene önce Türgeşler gibi Yırtış nehrinin sol sahilinde Bolucu adlı yerde yenilgiye uğradılar. Bir sene sonra Karluklar Türgeş ve Basmıllarla ittifak oluşturarak bozkırın derinliklerine ilerleyerek Uygur Kağanlığının başkentine Ötüken'e vardılar. Uygurlar tekrar bunları yendiler. Bundan sonra da Karluklar birkaç defa saldırıya da her defasında büyük yenilgiye uğramışlardır. Eş zamanlı olarak Karluk yöneticileri Yediçay'da siyasi üstünlük mücadelesine devam ediyorlardı. Oğuz Kağanla ilgili efsane ve öykülerde Issık-Kul ve Talas vadisinin Oğuzların toprağı olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Bu mücadele geçici başarılarla ve kesintilerle birlikte yaklaşık 20 yıl devam etmiştir. Savaş sonunda Karlukların zaferi ile sonuçlanmıştır. Karluklar 766'da Suyap ve Taraz şehirlerini işgal ettiler. Oğuzların büyük bir kısmı Yediçay'ı terk ederek Aral sahillerine göç ederek burada kendi devletlerini kurdular.

Yediçay ve Tenir-Tog'da hâkimiyetlerini kuran Karluklar Tibetlilerle ittifaka girerek Doğu Türkistan ve Cüngarya'da Uygurlara karşı savaştılar. Başlangıçta başarılar kazanan müttefikler 791 yılında, daha sonra 812 yılında Uygurlar tarafından ağır yenilgiye uğratıldılar. Sonunda Karluk Cabgusu Uygur Kağanı'nın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Karlukların zayıflamasından yararlanan Araplar 812 yılında onlara karşı savaş başlattılar. Otrar nehri yakınında Cabgu ailesi esir alındı. Cabgunun kendisi Yırtış'taki Kimaklara kaçtı.

9.yy'ın ortalarında Orta ve Merkezi Asya önemli siyasi gelişmelere sahne oldu. Bu gelişmeler Karluk devletinin kaderini doğrudan etkileyen gelişmelerdir. Orta Asya haklarının işgalcileriyle yaptığı savaşların doğurduğu ortamdan faydalanan Samaniler Hanedanlığı için elverişli koşullar meydana gelmiştir. Merkezi Asya'da 20 yıl devam eden savaşlar sonrası Yenisey Kırgızları Uygur Kağanlığı'nı 840 yılında yıktılar. Sadece çok az sayıda Uygur Turfan'da ve Gancjou bölgesinde iki küçük devlet kurabildiler. Bu durumdan faydalanan Karluk Cabgusu Bilge Kul Kadir Han kendi devletinin otoritesini yükseltti. Kırgızların Kağanı kendi başkentini Ötüken'e taşımadı. Hunlar döneminde burası göçebelerin üst düzey yöneticilerin başkenti olarak bilinmekteydi. Bu Kağan'ın bozkırda yüksek hâkimiyet iddiasında bulunmadığı anlamına gelmekteydi. 840 yılında Bilge Kul Kağan "Kağan" unvanını aldı ve bölgenin göçebe halklarına karşı iddialarını açık bir şekilde dile getirdi. Şüphesiz, bu eylem tüm Orta ve Merkezi Asya haklarının o anda Karlukların yönetimi altına girdikleri anlamına gelmemekteydi. O dönemde gerçek güç ve hâkimiyet Yenisey Kırgızlarının elindeydi. 840 yılında Samanilerin Semerkant valisi Nuh İbni Asad "kâfir"

Türklere karşı dini savaşı başlattı. O İsficab Şehrini işgal etti (bugünkü Şımkent yakınında) ve orada kendisine saray inşa etti. 893 yılında Samanilerden İsmail İbni Ahmet Karlukların üzerine yürüdü ve Taraz şehrini kuşattı. Kağan Oğul Çak Kadir Han uzun süre kuşatma altında kaldı ve sonunda şehri teslim etmek zorunda kaldı. Bu olaylar sonucunda tüm Talas ve Çuy vadisinin bir kısmı Merg şehrine kadar İsmail'in hâkimiyeti altına girdi. Bu gelişme Samanilerin iki önemli amacının gerçekleşmesine yardımcı oldu: Bölgede kâfirler arasında İslam'ı yaymak ve Şelçi'de (Talas nehrinin yukarısı) zengin gümüş yataklarına sahip olmak. Oğul Çak Kadir Han kendi karargâhını Kaşgar'a taşıdı ve Samanilerin doğuya doğru ilerlemesini engelledi.

Bir yüzyıl boyunca Tenir-Tog, Yediçay ve Doğu Türkistan Karlukları arasında Karahanlılar Hanedanlığı birleşme süreci devam etti. Ve bu güç sayesinde Karahanlılar Samanileri kovarak tüm Orta Asya'yı egemenliği altına aldı. Bilimsel hipotezlerden birisi de Kırgızların Saruu kabilesinin o dönemdeki güçlü Karluk kabilesinden kalmış olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, 1. Kitap, Bişkek, 1992
- Aristov N.A., *Usuni i Kırgızı ili Kara-Kırgızı: Ocjerki İstorii i Bita Naseleniya Zapadnogo Tyan-Şana i İssledovaniya po Ego İstoricheskoy Geografii*, Bişkek, 2001
- Baktıgulov C.S., Ploskih V.M., Mokrının V.P. *Kırgız Elinin Tarihi, Oçerakter.*// El agartuu-1990-1991
- Barthold V.V. *İzbrannie Trudi po İstorii Kırgızov i Kırgızstana*, Bişkek, 1996
- Bernshtam A.N. *İzbrannie Trudi po Arkeologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana* cilt-1, 1997, cilt-2, 1998
- Biçurin N.Y., *Sobranie svedeniy o Narodah, obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Moskova-Leningrad cilt-1,1950, cilt-2,1953
- Butanayev V.Y., *Hudyakov Y.S.İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan, 2000
- Chorotegin T., Ömürbektegin T. Junnu Doorundağı *Babalarımız/ Kırgızlar: Sanjira, Tarih, Muras, Önör/Tüz.* K.Jusupov.-3 kitap, -5., 1995
- Chorotegin T.K. *Etnicheskie Situatsii v Tyurkskih Regionah Sentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni*, Bişkek, 1995
- Chorotegin T.K. Moldokasımov K.S. *Kırgızdardın Jana Kırgızstandın Kısa Tarihi*, Bişkek, 2000
- Cumanaliyev T. *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (M.Ö. VII, XIII yüzyıl başları) Ders Kitabı*, cilt-1, Bişkek, 2007
- Gumilyov L.N., *Drevnie Turki*, Moskova, 1993
- Gumilyov L.N., *Hunni*, Moskova, 1960, 1993
- Hrestomatiya po İstorii Kırgızstana (s drevnosti do XX. vv) SSost. B.A.Voropaeva*, Bişkek, 1997
- Hudyakov Y.S. *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bişkek, 1995
- Jakşılıkov A. *Estutum*, Bişkek, 2004
- Kırgız SSC Tarihi*, 1. Cilt, Frunze, 1973
- Maanayev E., Eraliyev Z., Esen Ulu Kılıç. *Kırgızı v Drevnosti i Srednevekovye*. Bişkek, 1997
- Mokeyev A. K *Voprosu ob Etničeskih svyazyah Kırgızov i Karlukov*// “Manas” Üniversitesi, Koomduk İlimler Dergisi, Bişkek, 2001
- Omurzakov S. *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana*. Ders Kitabı, Bişkek, 2001

Osmonov Ö.J.Asankanov A.A. *Kırgızistan Tarihi*, (En bayırkı doordon azırkı Mezigilge Çeyin). Jogorku, okuu jayları için okuu kitabı, Bişkek, 2001, toluktalıp 2. Bas. Bişkek, 2003

Ömürkolov A.Askak *Börünün Armanı*, Tarihi Roman, Bişkek, 1998

Ömürkul Kara Ulu *Eski Türk Tarihi*, Bişkek, 1994

Petrov K.İ. *Oçerki Sotsialno-ekonomicheskoy İstorii Kırgızstana. VI-VIII yy.* Frunze, 1981

Problemi Politogeneza Kırgızskoy Gosudarstvennosti, Bişkek, 2003

Tukembayev Ç.A.*Kolibel Ariyskoy Rası*, Bişkek, 2011

Vladimir, Metropolit Bişkekский i Sredneaziatskiy. *Zemlya Potomkov Patriarha Turka.*, Bişkek, 2002